

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ

**Міждисциплінарний нарис
про Харківщину та її мешканців**



ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ

**ПСИХОЛОГІЧНІ
НАСЛІДКИ
ВІЙНИ**

**Міждисциплінарний нарис
про Харківщину та її мешканців**



**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**



**ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**О. О. Євдокімова, І. С. Нечітайло,
О. В. Брусакова, В. А. Греченко,
Я. С. Пономаренко, Ю. Л. Твердохвалова**

**ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ:
Міждисциплінарний нарис
про Харківщину
та її мешканців**

Монографія



Харків
«Факт»
2024

УДК 159+316(477.54)"364"

Є 15

Рекомендовано до друку
вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 8 від 30 березня 2024 р.)

Рецензенти:

Юлія БОЙКО-БУЗИЛЬ, доктор психологічних наук, професор, заступник
завідувача науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту МВС України;

Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО, доктор психологічних наук, професор кафедри
професійної психології, старший науковий співробітник Навчально-
гуманітарного інституту Національної академії СБ України;

Яна ЗОСЬКА, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри
філософії та соціології Маріупольського державного університету.

Євдокімова О. О., Нечітайло І. С., Брусакова О. В. та ін.

Є 15

Психологічні наслідки війни: міждисциплінарний нарис про
Харківщину та її мешканців : монографія / За заг. ред. д-ра юрид. наук,
проф. В. В. Сокурєнка; Харківський національний університет внутрішніх
справ. Харків : Факт, 2024. 411 с.

ISBN 978-617-8175-27-6

Монографія базується на результатах емпіричного дослідження, про-
веденого авторами (n = 730; онлайн-опитування). Основу інструментарію
склали психодіагностичні методики: 1) «Модифікована шкала суб'єктивного
благополуччя БіБіСі»; 2) «Опитувальник нервово-психічного напружен-
ня» (Т. А. Немчин); «Опитувальник травматичного стресу» (І. О. Котєнев).
Монографія має міждисциплінарне теоретико-методологічне, практич-
не і прикладне значення. Її результати будуть цікавими для широкого кола
науковців та дослідників, які є представниками гуманітарних, соціальних та
поведінкових наук, для студентів, аспірантів та докторантів, які є здобувачами
відповідних освітньо-професійних та освітньо-наукових програм (особливо зі
спеціальностей 053 «Психологія» і 054 «Соціологія» тощо), для викладачів
закладів вищої освіти, які забезпечують підготовку за вказаними вище та
іншими спеціальностями.

Результати емпіричного дослідження, презентовані у монографії, можуть
бути корисними для місцевих громад, зокрема відділів соціального захисту
населення, освіти тощо, психологічних служб, організацій, які здійснюють
психологічну допомогу населенню; профільних медичних установ та окремих
відділень медичних закладів, що спеціалізуються на психореабілітації.

УДК 159+316(477.54)"364"

ISBN 978-617-8175-27-6

© Євдокімова О. О., Нечітайло І. С., Брусакова О. В.,
Греченко В. А., Пономаренко Я. С.,
Твердохвалова Ю. Л., 2024

ЗМІСТ

ВСТУП..... 6

В. А. Греченко

РОЗДІЛ 1

ДНІ І НОЧІ МІСТА-ГЕРОЯ ХАРКОВА (2022-2024) 11

О. О. Євдокімова

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ І ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ

ВИЖИВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ..... 44

І. С. Нечітайло

РОЗДІЛ 3

НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ В УМОВАХ ПЕРМАНЕНТНОГО

СТРЕСУ: ОСНОВНІ РИСИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО

ПОРТРЕТА 71

*3.1. Соціально-демографічні та соціально-статусні
характеристики представників цивільного населення*

м. Харкова і Харківської області..... 72

3.2. Загальні показники психічного здоров'я представників

цивільного населення м. Харкова і Харківської області..... 81

Висновки..... 100

І. С. Нечітайло

РОЗДІЛ 4

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ,

ПРОЯВІВ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОГО НАПРУЖЕННЯ

І ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ 102

Висновки..... 145

Ю. Л. Твердохвалова

РОЗДІЛ

**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ
ХАРАКТЕРИСТИК НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я**

І СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ..... 148

- 5.1. Стать та вік як об'єктивні чинники психічного здоров'я і суб'єктивного благополуччя представників цивільного населення м. Харкова та Харківської області 149*
- 5.2. Сімейний стан як чинник психічного здоров'я та суб'єктивного благополуччя представників цивільного населення м. Харкова та Харківської області 219*
- Висновки..... 258*

Я. С. Пономаренко

РОЗДІЛ 6

**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ
НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я І СУБ'ЄКТИВНЕ**

БЛАГОПОЛУЧЧЯ..... 261

- 6.1. Освіта як чинник психічного здоров'я і суб'єктивного благополуччя представників цивільного населення м. Харкова та Харківської області 262*
- 6.2. Взаємозв'язок професійного статусу і стану психічного здоров'я та суб'єктивного благополуччя представників цивільного населення м. Харкова та Харківської області 288*
- 6.3. Зв'язок самооцінки матеріального становища зі станом психічного здоров'я та суб'єктивного благополуччя представників цивільного населення м. Харкова та Харківської області 312*
- Висновки..... 342*

О. В. Брусакова

РОЗДІЛ 7

**ВПЛИВ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ (ПЕРЕБУВАННЯ
В ОКУПАЦІЇ) ТА ВТРАТ У ВІЙНІ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я**

І СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ..... 347

- 7.1. Окупація та психічне здоров'я..... 348*
- 7.2. Втрати у війні та психічне здоров'я..... 355*
- Висновки..... 363*

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	364
ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ.....	376
ДОДАТКИ.....	391
<i>ДОДАТОК 1 Психодіагностичні методики, що були використані в інструментарії емпіричного дослідження.....</i>	<i>391</i>
<i>ДОДАТОК 2 Наочні та схематичні матеріали з програми психологічної допомоги та підтримки у разі нервово-психічного напруження та ознак посттравматичного стресу.....</i>	<i>408</i>

ВСТУП

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну, розпочате 24 лютого 2022 року, завдало і продовжує завдавати багато лиха нашій державі та її громадянам, які попри всі обставини стійко чинять супротив ворогові на всіх фронтах – військовому, інформаційному, освітньому, науковому та багатьох інших. Мішенями російських військових стають не тільки і не стільки військові об'єкти, скільки об'єкти цивільної інфраструктури (школи, лікарні, пологові будинки, театри, історичні пам'ятки мистецтва і культури, звичайні будинки і домогосподарства цивільних українців тощо). Багато міст і селищ України російський агресор жорстоко знищив вщент тільки тому, що не зміг їх захопити, окупувати. Харківщина (м. Харків та Харківська область) є одним з найбільш постраждалих від російської агресії регіоном, який був для ворога стратегічно важливою ціллю, досягти якої не вдалося і не вдасться.

До повномасштабного вторгнення Харківщина була 3-поміж лідерів України за кількістю населення (2651394 особи), є трохи більшою за Львівщину і трохи меншою за Київ. Харківщина є четвертою (після Одеської, Дніпропетровської та Чернігівської областей) за своєю площею, що складає 31415 кілометрів квадратних та 5,20 % від загальної площі України.

Протягом останніх століть Харківщина перетворилася на традиційний центр Східноукраїнських земель, стала найбільш розвинутим промисловим регіоном України та півдня Східної Європи.

Історія Харківщини бере свій початок у далекому минулому, від скіфів та сарматів, які займалися тваринництвом, землеробством і ремеслом, а також від племен унікальної Салтівської культури, стародавні сліди якої були знайдені в селі Верхній Салтів (Вовчанський район). У ході історичного розвитку м. Харків швидко стало військово-адміністративним, а пізніше торговельно-ремісничим і економічним центром Слобожанщини. Промовистим є те, що Харківська губернія мала герб, на якому було зображено перехрещені ріг достатку з плодами та квітами і жезл Кадуцея (або Меркурій), що символізують відповідно торгівлю і процвітання, а також мирні та плідні партнерські стосунки з іншими містами й країнами. Цю символіку в дещо зміненому вигляді збережено і на сучасному гербі Харківської області. Життя та розвиток Харківського регіону повною мірою виправдовували її значення.

Історично склалося так, що Харківщина разом з її благодатними природними умовами, чорноземами, широкими можливостями та

простором для торгівлі завжди приваблювала іноземців, що виявлялося як у позитивних (співробітництво, партнерство тощо), так і у негативних (набіги, напади, загарбництво тощо) наслідках для її мешканців. Географічно Харківщина має найближчий іноземний кордон – з Росією, зокрема з Белгородською областю (близько 22 км від харківської кільцевої дороги та 31 км від географічного центру м. Харкова; приблизно 70 км від центру м. Харкова до центру російського м. Белгорода). Росія завжди мала посягання і загарбницькі наміри щодо здобутків, території, економічного та інтелектуального капіталів, потужних людських ресурсів Харківщини, а тому на початку повномасштабного вторгнення в Україну однією з найважливіших стратегічних цілей агресора було саме захоплення м. Харкова. Ворог помилково гадав, що Харків є легкою ціллю, втім героїчний супротив населення, волонтерів, загонів територіальної оборони, захист Збройних сил України, успішні операції з деокупації зробили цю ціль недосяжною.

Саме тут на Харківщині розгортався один з головних напрямків повномасштабного вторгнення Росії у лютому 2022 року. Попри те, що загарбницькі наміри ворога провалилися, м. Харків та Харківська область продовжують потерпати від постійних бомбардувань, а їх мешканці кожного дня переживають втрати і трагедії, зазнають фізичного і психологічного травмування тощо. Втім два роки повномасштабного вторгнення довели, що Харківщина та її мешканці є нескореними і, витримуючи щоденні атаки ворога, боронять власну українську самобутність, ідентичність українського промислового, наукового, студентського та культурного центру. Така боротьба цивільного населення, безумовно, можлива тільки завдяки боротьбі наших воїнів на полі бою, водночас, вона має вкрай важливе значення для майбутньої перемоги і збереження суверенітету України.

За два роки повномасштабного вторгнення Харківщина збудувала імідж «нескореної», а м. Харків отримав титул «незламного». На сьогодні Харків є тим містом, до якого найбільш масово та активно повертаються його мешканці з вимушено переміщених осіб та біженців, попри те, що ситуація війни кардинально не змінилася. «Харків живе і працює» – не просто напис на сучасних міських та приміських білбордах, а гасло, що повною мірою відображує й узагальнює соціально-діяльнісний потенціал, настрої та наміри мешканців міста й області. Поряд з цим, з наукового погляду, цікавими для вивчення є стани, які не видно «неозброєним оком», що складають психологічну основу для дій, настроїв та намірів. Зокрема йдеться про стани психічного здоров'я і суб'єктивного благополуччя. Вивчення цих станів, з одного боку, дасть можливість зрозуміти, що наразі відбувається «у голові» всіх і кожного представника цивільного

населення Харківщини, а з іншого – дозволить певною мірою передбачити майбутнє, встановивши їх можливий перебіг.

Усвідомлення важливості та необхідності вивчення станів суб'єктивного благополуччя і психічного здоров'я цивільного населення України в умовах повномасштабної війни, зокрема населення м. Харкова та Харківської області, як регіону, який є одним з найбільш постраждалих від російської агресії, втім таким, що подовжує активно «жити і працювати», спонукало колектив кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ до проведення емпіричного дослідження (методом онлайн-опитування з використанням трьох психологічних методик) з подальшим міждисциплінарним (соціолого-психологічним) аналізом отриманих даних. Саме результати такого аналізу і склали основу цієї монографії. Польовий етап дослідження був реалізований у жовтні-листопаді 2023 року дослідниками кафедри соціології та психології у співпраці з ГО «ІН-СЦІУМ». Респондентами виступили представники цивільного населення Харківщини ($n = 730$; вибірка випадкова, нерепрезентативна¹). Інструментарій опитування містив 175 запитань, його основу склали запитання, передбачувані такими методиками: 1) «Модифікована шкала суб'єктивного благополуччя БіБіСі» – «The modified BBC subjective well-being scale (bbc-swb) (P. Pontin, M. Schwannauer, S. Tai, & M. Kinderman; адаптація Л. М. Карамушки, К. В. Терещенко, О. В. Креденцер); 2) «Опитувальник нервово-психічного напруження» або «Шкала нервово-психічного напруження» (Т. А. Немчин); «Опитувальник травматичного стресу» (І. О. Котенев). Більш детальний опис наведених вище методик, інструкцій щодо їх застосування та інтерпретації результатів наведено у додатках монографії, а також змістовно розкрито в окремих її розділах.

Окрім стандартизованих шкал зазначених вище методик, до інструментарію дослідження також було внесено низку питань, спрямованих на вимірювання ознак, які гіпотетично розглядаються як незалежні змінні, що впливають на ті чи інші психологічні стани, (само)почуття, емоції тощо, а саме: основні соціально-демографічні, соціально-економічні та інші характеристики (стать, вік, сімейний стан, наявність/відсутність дітей, рівень матеріального забезпечення та його динаміка, основний вид діяльності, рівень освіти); втрати, яких зали

¹ Досягнення репрезентативності вибірки не видається можливим в актуальних умовах війни та воєнного стану, адже реальна структура генеральної сукупності невідома. Попри це дослідницька група намагалася відобразити вибіркою приблизні параметри генеральної сукупності за ключовими соціально-демографічними характеристиками, зокрема за статтю та віком.

респонденти під час повномасштабного вторгнення (людські, матеріальні, майнові, фізичного та психологічного здоров'я тощо); місце проживання респондентів на час проведення опитування (м. Харків чи Харківська область), наявність/відсутність досвіду перебування в окупації.

Дослідження було спрямоване на отримання такої діагностичної інформації: стан психічного здоров'я; рівень суб'єктивної оцінки складових психологічного благополуччя (здатність контролювати та планувати своє життя, задоволеність власним здоров'ям, комфортність у соціальних стосунках); ознаки переживання стресу та посттравматичного стресового розладу (тривожність, напруга, емоційна нестабільність, погіршення сну, зниження продуктивності, роздратування, злість, відчуття виснаженості, панічні атаки, відсутність мотивації, депресія, нав'язливі негативні думки, апатія, відсутність душевної гармонії, поганий настрій).

Підкреслимо, що монографія має міждисциплінарний характер не тільки завдяки кросдисциплінарному (соціолого-психологічному) аналізу даних, але й тому, що до її структури, як базис, введено розділи, що передбачають огляд подій, які відбувалися на Харківщині від початку повномасштабного вторгнення – Розділ 1 «Дні і ночі міста-героя Харкова (2022-2024)» (авт. *д-р іст. наук В. А. Греченко*), а також теоретико-метрологічне осмислення життєстійкості та життєздатності як концептів, що на науковому рівні уособлюють, пояснюють, обґрунтовують феномен «незламності» Харківщини та її мешканців – Розділ 2 «Життєстійкість і життєздатність у контексті виживання особистості в екстремальних умовах» (авт. *д-р психол. наук О. О. Євдокімова*). Результати аналізу емпіричних даних наведено у наступних п'яти розділах монографії. У розділі 3 «Населення Харківщини в умовах перманентного стресу: основні риси соціально-психологічного портрету» (авт. *д-р соціол. наук І. С. Нечитайло*) узагальнено деякі соціальні та психологічні характеристики респондентів – цивільних мешканців Харківщини. Розділ 4 «Взаємозв'язок суб'єктивного благополуччя, проявів нервово-психічного напруження і посттравматичного стресу» (авт. *д-р соціол. наук І. С. Нечитайло*) презентує результати кластерного та факторного аналізу даних, отриманих за трьома методиками, застосовуваними у дослідженні. Розділ 5 «Вплив соціально-демографічних характеристик на психічне здоров'я і суб'єктивне благополуччя» (авт. *к. психол. наук Ю. Л. Твердохвалова*) містить результати кореляційного та порівняльного аналізу, що розкриває вплив соціально-демографічних чинників на стани психічного здоров'я і суб'єктивного благополуччя представників цивільного населення Харківщини. Розділ 6 «Вплив

соціально-економічних чинників на психічне здоров'я і суб'єктивне благополуччя» (авт. к. психол. наук Я. С. Пономаренко) містить результати кореляційного та порівняльного аналізу, що викривають залежність станів психічного здоров'я та суб'єктивного благополуччя від певних соціально-економічних статусів представників цивільного населення м. Харкова та Харківської області. У розділі 7 «Вплив травматичного досвіду (перебування в окупації) та втрат у війні на психічне здоров'я і суб'єктивне благополуччя» (авт. д-р юрид. наук О. В. Брусакова) проаналізовано статистично значущі кореляційні зв'язки й наведено факти стосовно наявності відповідного впливу. У висновках підведено підсумки, надано рекомендації щодо психологічної роботи з людьми, які перебувають у стані підвищеного або високого нервово-психічного напруження з ознаками посттравматичного стресу.

Монографія має міждисциплінарне теоретико-методологічне і практичне значення. Її зміст буде цікавим для широкого кола науковців та дослідників, які є представниками гуманітарних, соціальних та поведінкових наук, для студентів, аспірантів та докторантів, які є здобувачами відповідних освітньо-професійних та освітньо-наукових програм (особливо зі спеціальностей 053 «Психологія» і 054 «Соціологія»), для викладачів закладів вищої освіти, які забезпечують підготовку за вказаними вище та іншими спеціальностями. Результати емпіричного дослідження, презентовані у монографії, мають прикладне значення, а отже, можуть бути корисними для місцевих громад, зокрема відділів соціального захисту населення, освіти тощо; психологічних служб, організацій тощо, які здійснюють психологічну допомогу населенню.

Підготовка цієї монографії стала можливою завдяки героїзму та непохитності Збройних сил України, які вдень і вночі боронять нашу країну і дають можливість науковцям, освітянам та цивільному населенню в цілому продовжувати працювати у вільній Україні, роблячи внесок у спільну справу заради спільного майбутнього, заради нашої Перемоги.

